

УДК 398.85:355(476)

**ГІСТАРЫЧНАЯ ПАМЯЦЬ БЕЛАРУСАЎ XVI – XVII СТСТ.: «НЕТРАДЫЦЫЙНЫЯ»
КРЫНІЦЫ АБ ПАДЗЕЯХ І ГЕРОЯХ (НА ПРЫКЛАДЗЕ КАЗАЦКІХ ПЕСЕНЬ)**

Л.М. Нямова

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, Бабруйскі філіял, golovkina75@mail.ru

Беларускія казацкія песні не з'яўляюцца спецыфічнымі песнямі казакоў, сведчаць аб агульна-народным характары, у якіх прасочваецца водгук на рэальныя гістарычныя факты, але галоўная ўвага засяроджваецца на чалавеку. Значныя палітычныя падзеі займалі казацкую самасвядомасць у большай ступені, чым асабісты лёс, сямейнае жыццё і інш. Усебаковае даследаванне і аналіз казацкіх песень не збоку фалькларыстыкі і краязнаўства, а ў якасці крыніцы па гістарычнай памяці дазволіў прасачыць эвалюцыю змен гістарычнай самасвядомасці і сутнасці народных поглядаў беларусаў і выявіць міфалагізіраваныя вобразы знакамітых гістарычных асоб і падзей мінулага XVI – XVII стст.

У рамках новых навуковых накірункаў, як вусная гісторыя і гісторыя гістарычнай памяці, вывучаюцца суб'ектыўныя прадстаўленні людзей аб гісторыі, узнаўляюцца выявы мінулага і светапоглядныя карціны розных гістарычных перыядаў. Усё больш даследчыкі звяртаюцца да міждысцыплінарных падыходаў, надаюць увагу новым, “нетрадыцыйным” гістарычным крыніцам. Вывучэнне гістарычнай памяці як асобны кірунак гістарычных даследаванняў толькі пачынае фармавацца ў айчынным навуцы. У сувязі з гэтым адмысловую актуальнасць набывае распрацоўка і ўводзіны ў навуковае абарачэнне новых гістарычных крыніц і выпрацоўка прынцыпаў і метадаў працы з імі.

Казацкія сацыяльна-бытавыя песні, якія ўтрымоўваюць у сабе гістарызм зместу адрозніваюцца не толькі тэматыкай і сюжэтамі, але і прыёмамі малюнка рэчаіснасці. Асновай іх сюжэту служаць не асобныя падзеі, а тыповыя сітуацыі. Галоўная тэма ў казацкіх песнях XVI – XVII стст. - барацьба за зямлю, волю і імкненне справядлівага кіравання грамадствам. Дзеючымі асобамі, героямі падзей у гэтых песнях з'яўляюцца самі казакі. Сваю барацьбу яны асэнсоўвалі як патрыятычны абавязак, як бітву з пагрозай роднай зямлі з чужынцамі і польскімі панами (ляхамі), як помсту за народныя крыўды: “Паны дзяруць, паны скубуць, // А багач за імі, // Паследнія манатачкі // Мы паізнасілі. //...Наварніся, мой міленькі, // Да з таварышамі, // Калатніце міраедаў, // Штоб яны не ўсталі” [1, 697]. Адметнай асаблівасцю ідэалогіі казакоў было імкненне абгрунтаваць сваю самастойнасць, узаконіць яе. Трэба падкрэсліць, што “ляхамі” ў беларускіх песнях іншы раз называліся не толькі палякі, але і каталікі.

У пачатку XVI ст. беларускія землі адчувалі небяспеку з боку крымскіх татар. У 1506 г. адбылася бітва пад Клецкам, якая здабыла перамогу і вызваліла дзесяткі тысяч жыхароў Беларусі, якіх татары збіраліся весці ў няволю. Магчыма гэтая падзея выклікала ўзнікненне песні, якая адлюстравала ўдзел рэстравых казакаў у гэтай барацьбе: “Уставайце казакі, // ...Браць татараў на пікі! // ...Ой, пайдзём жа ваяваць, // Ой, пайдзём жа край Дунаю ваяваць, // Сваю кроўю разліваць, // Сваю кроўю край Дунаю разліваць” [4,107] Гэта песня мае літаратурна бездакорную мову і рытмічны лад, “блізкі да рытму паходных салдацкіх або казацкіх песень”[4,106] М. Федароўскі запісаў яе, як “ваяцкую”, з чаго вынікае яе бытаванне, як заклік да змагання з крымскімі татарамі.

Многія беларускія сяляне ў др. пал. XVI ст., пераважна з паўднёвых і цэнтральных раёнаў, уцякалі ад прыгонніцтва “на ніз”, на Украіну, і ўступалі ў атрады вольных запарожскіх казакоў. Прыклады “паказачвання” фіксуюцца ў казацкіх песнях Гомельшчыны: “Покидаю тебе Богу, // А сам іду у дарогу. // Гей, а сам іду у дарогу. // Сам пойдзі на Украіну, // Може дасць Биг ни загіну, // Гей, можа дасць Биг ни загіну”. [2,58]; “Паехалі хлопцы на дзень ці на тыдзень // Ад Белае Русі. // Апехалі хлопцы і волю і долю // Шукаць на Дунаі. // А ў сінім Дунаі вада закіпае // Мужычай крывёю”. [3,323]

У 1595 г. на Украіне ўспыхнула антыфеадальнае паўстанне пад кіраўніцтвам С. Налівайкі, якое неўзабаве перакінулася на Беларускае Палессе. Гісторык У. Пічэта выказаў думку, што менавіта беларускія сяляне паклалі пачатак Запарожскай Сечы “як сховішча для супрацьфеадальных элементаў Рэчы Паспалітай” [5,574]. Па ўсёй верагоднасці, У. Пічэта, схіляючыся да такой думкі, некалькі перабольшвае ролю беларускага сялянства ў стварэнні Запарожскай Сечы, але галоўнае ў іншым - шырокі ўдзел беларусаў у фарміраванні гэтай арганізацыі казацтва не выклікае сумнення: “Павеяў вецер па стэпах, трава ўся пахілілася, // Табою, сечавы казак, дзяўчына затужылася. // <...> - Не плач, дзяўчына ты мая, галубка мая міла, // Не ўстане сечавы казак, - сырой зямлёй зарыла.” [6,237]

Першае суз'езнае сутыкненне з казакамі адбылося восенню 1595 г., калі частка казакоў на чале з украінскім атаманам С. Налівайкам перайшла межы Беларусі і захапіла такія буйныя гарады, як Слуцк і Магілёў. 30 лістапада 1595 г. атрад Налівайкі авалодаў Магілёвам: “Ой, у горадзе Магілёве дымам пацягнула, // Як то войска Запарожска з гармат да раўнула. //...Ой, у горадзе Магілёве што пні да калоды...// Прылучылася, бач, ліха ляцкай пародзе. //...Далась ляхам здрада із самага рана, // Ад гецьмана Налівайка, шаноўнага пана” [1,695-696]. Пасля штурму казакі разрабавалі яго: “Ой, у горадзе Магілёве да сталася пуста, // Як павеялі казакі з самапалаў густа” [1,695]. Баркулабаўская хроніка апісвае тое, што “прылучылася” у Магілёве, як жорсткую расправу казакоў з гараджанамі. Яны выпалілі большую частку горада, у тым ліку дзве праваслаўныя царквы, абрабавалі і пабілі насельніцтва: “мяшчан, баяраў, людзей заможных як мужчын, так і жанчын, дзяцей малых пабілі, пасеклі, пагвалцілі, скарбаў таксама безліч пазабіралі з крамаў і хатаў” [7,128].

У многіх казацкіх песнях іншы раз нават немагчыма вызначыць, да якога часу ці перыяду зваленчай барацьбы іх можна аднесці: да 1595-х гадоў, ці да пазнейшых – 1648-х гадоў, часу

актыўных казацкіх войнаў: “Сястрыцы сабраліся // Брата выпраўляць, эй! // У паход за казакамі // Волю здабываць.” [6,230]. У радзе казацкіх песень вызначаецца месца бітвы. Часам гэта мастацкі прыём, і вызначанае месца не адпавядае рэчаіснасці: “Ой, у Таганрозе, ой, ў Таганрозе случылася бяда”, а выказвае прасторавую аддаленасць дзеянняў. Але ў некаторых выпадках мастацкая ўмоўнасць абапіраецца на рэчаіснасць – напрыклад, смерць маладога казака ў Слуцку: “Эй, у Слуцку-горадзе, // Ёў Слуцку-горадзе // Там здарылася бяда!” [3,363]. Гэта магло быць рэальным і магчыма адносілася ці да 1595 г., калі казацкі атрад С.Налівайкі захапіў Слуцк, ці калі казацка-сялянскі загон пад кіраўніцтвам Я. Сакалоўскага, пашпечніка Б.Хмяльніцкага, пачаў штурм Слуцкай крэпасці. Разгул і бясчынствы адбываліся ў горадзе пасля захопу яго казакамі: “У Слуцку на рыначку // Пьюць казакі гарэлачку. // Яны пілі, не плацілі, // Младу дзеўку прыманілі”. [3,298]

Казацкія песні адлюстравалі другую палову Смутнага часу гісторыі (польскай інтэрвенцыі), калі атаман запарожскіх казакоў М. Дарашэнка, у 1618г. у складзе войска гетмана П. Сагайдачнага, падчас паходу апошняга па московскіх уладаннях на злучэнне з польскім каралевічам Уладзіславам, ішоў да Масквы: “Казакі йдуць. // Папе-, папераду Дарашэнка // Вядзе сваё войска, войска Запарожска // Харашэнька. // А па-, а пазадку Сагайдачны.” [6,237]. Паводле хронікі: “Дарашэнка, як і Сагайдачны, прайшліся па рускіх землях, нібы татары: узялі г. Лебедзянь, Данкоў, Скопін і Ражск, ён забіў там мноства мужчын, жанчын і дзяцей “до ссуцых младенцев”. Пасля паразы Уладзіслава пад крэпасцю Белага, Сагайдачны, як і Дарашэнка падаліся дадому: “Прамяняў ён жонку[Сагайдачны] на табак і люльку, // Да й няўдачна” [6,237].

У маі 1648 г. на Украіне пачалося паўстанне на чале з Б. Хмяльніцкім, якое перарасло ў вялікую вайну супраць нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту, казацкі рух перакінуўся ў беларускія паветы ВКЛ. Перамогі казакоў пад Жоўтымі Водамі і Корсунем паспрыялі ўздыму народных нізоў на барацьбу супраць паноў на землях у басейне Дняпра і Прыпяці: “Мы жывы не будзем, а волю здабудзем // Навекі, навекі!” [3,324]. Паўстанцы рабавалі панскія маёнткі, жорстка распраўляліся з каталікамі і яўрэямі: “Ён ворагаў // Да мячом разганяе, // Ватагаю // На паноў наступае” [6,231]. Казакамі і сялянамі былі захоплены Гомель, Лоеў, Мазыр, Бабруйск, Пінск і іншыя гарады. В. Ластоўскі ў сваёй “Кароткай гісторыі Беларусі” піша аб гэтай барацьбе і прыводзіць тэкст казацкай песні, дзе адлюстраваны гэтыя падзеі: “Места Пінска ваеваці, // Ад ляхаў абараняці. // Хоць прыйшлі – не далі рады, // Ёсе пагінулі ад здрады...<...> Пасля разбіцця Радзівілам казакоў над Прыпяццю і знішчэння Пінска, паўстанне на Беларусі на нейкі час супакоілася, але не на доўга...” [8, 74-75]. Шэраг даследчыкаў, П. Уладзіміраў, М. Кастамараў, М. Янчук, Я. Карскі, П. Бяссонаў, Л. Васілеўскі. М. Гарэцкі лічылі яе, і, некаторыя іншыя творы, псеўданароднымі песнямі антыпольскага характару, бачылі ў іх прапагандысцкі і ідэалагічны характар. М.Янчук пісаў: “Бурсакі, вандроўныя дзякі, вайсковыя пісары і іншы да іх падобны люд, а часам і духоўныя асобы – вось тое асяроддзе, у якой культывіравалася ў даўні час гэтка псеўданародная паэзія; яна не мае нічога агульнага з праўдзівай народнай творчасцю як у мове, так і ўва ўсіх спасабках, неўласцівых народнай паэзіі” [9,18]. Ён лічыць, што пасля паўстання 1830-1831 гг., гэтыя варожыя тутэйшым жыхарам творы асабліва падабаліся расійскаму начальству і таму яны былі надрукаваны. Але ёсць і іншыя апаненты, напрыклад, Л. Касцюкавец лічыць, што гэтая песня – “беларускі нацыянальны гістарычны кант сярэдзіны XVII ст.” [10,39]. Аб гэтай песні Я. Карскі пісаў: “Значна пазней, ў 70-х гадах (XIX ст.), я сам чуў спяванне “Із-за Слуцка, із-за Клецка” [11,28]. На думку П. Ахрыменка, “...яны [песні] распаўсюджваліся не толькі ў спісах, але і ў вуснай перадачы і вядомы нам іменна ў фальклорных “рэдакцыях”. Гэта сведчыць аб іх блізкасці да народных песень. Сапраўды, і па свайму ідэйнаму зместу, накіраванаму галоўным чынам супраць польскіх захопнікаў, і па форме яны напамінаюць народныя беларускія і ўкраінскія песні XVII – XVIII ст. на падобныя тэмы” [12,40]. Фалькларысты неаднаразова і раней запісвалі аўтарскія песні, што магло адбыцца і з названым творам. Ёсць меркаванне, што “увогуле ніхто з вучняў іх не запісаў, агітацыйныя вершы выдалі за “народныя песні” і ўжо са зборніка яны “пайшлі ў народ” [13, 38].

У жніўні 1649 г. пад Лоевам адбылася буйнейшая бітва, у якой войска ВКЛ на чале з Я. Радзівілам разбіла казацка-сялянскія аб’яднанні: “Заціснула войска, як чорная хмара, // Адважных малойцаў: // Стрелялі, рубалі, схапілі, пагналі // На кару, на мукі.” [3,324]. Але яшчэ шмат часоў будзе адбывацца крывавае антыфеадальнае супраціўленне: “Ты слухай-паслухай, з халоднага жвіру // Гучаць галасы іх, // І тымі ж мячамі ваююць з панамі // Другія малойцы” [3,324]. Да восені 1651 г. паўстанцкі рух на беларускіх землях быў канчаткова ліквідаваны.

Як сярод украінскага, так і сярод беларускага народаў былі вельмі папулярныя і героі казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг., прыхільнікі “чорнага люду”. У беларускай народнай творчасці ў радзе варыянтаў вядома песня аб Маразенку, у якой гаворыцца аб трагічнай смерці – палкавога

есаула Крапівянскага палка Н. Маразенкі, аднаго з папличнікаў Б. Хмяльніцкага, які змагаўся супраць польскіх паноў і прымаў удзел у асадзе г. Збаража ў 1649 г. У адным з варыянтаў гэтай песні гаворыцца, што імя Маразенкі было аднолькава дарагім і ўкраінскаму і беларускаму народу: "Ой, Морозе, Морозине, преславний козаче, // Гей, за тобою ціла Литва й Украіна плаче..." [1,698] У шэрагу выпадкаў (як, напрыклад, у песні аб Маразенку) украінскі паэтычны тэкст атрымліваў ва ўмовах існавання ў Беларусі новы, тыповы беларускі напеў, і песня становілася несумненным фактам народна-песеннай творчасці.

Запарожская Сеч была своеасаблівай казацкай "рэспублікай", якая праіснавала да 1654 г., г. зн. да ўз'яднання Украіны з Расіяй: "Сеч паламалась, дзеці паўцякалі" [3,312]. У выніку гэтых падзей пачалася доўгая вайна 1654-1667 гг. Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай: "Ох, па гарадах макі зацвітаюць, // Ой, з войска маскалі ступаюць" [6,155]. Летам 1654 г. рускі цар Аляксей Міхайлавіч асадыў Смаленск: "Крыкнул орель б'елой славной. // Воюеть прь православной. // Царь Алекеи Михайловичь" [14, 2]. І. Шляпкін у сваім паведамленні да гістарычнай песні "Аб узяцці Смаленска" прыводзіў запісы: "Мужыкі вельмі да нас варожыя", пішучь Палякі: "усюды на царскае імя сдаюцца і робяць больш шкоды, чым сама Масква" [14, 1]. Наша ўвага да гэтай песні прыцягвае нібыта гістарычнапацверджаная цяга беларусаў да праваслаўя, да "свайго" цара: "Восточный царь Бога любитъ: // Жалуеъ васъ, а не губитъ" [14, 3]. На праваслаўную царкву менавіта тады, як сцвярджалася, насельніцтва глядзела як на паратунак ад прыгнёту: "Мы з русінам будзем жыці" [15,34]. Аб гэтым могуць сведчыць і наступныя радкі, запісаныя на Капыльшчыне: "Ой калы б калы // Москалі прышлы, // Москалі прышлы, // Наши сродные // Веры одныя" [16, 105]. Дарэчы, гэтая песня таксама лічыцца псеўданароднай. Першапачаткова, ваенныя дзеянні разгортваліся паспяхова для Расіі, з некаторай, але не паўсюднай, падтрымкай насельніцтва: "Як Русь ляхі загубілі, // Як Русь ляхі паланілі"; "Ой, паны, каб вы згінулі, // Што вы веру пакінулі" [13, 55]. Заўважым, што некаторыя даследчыкі сур'ёзна сумняваюцца ў прыналежнасці прыведзеных вышэй радкоў да фальклорных.

Па сведчанні Г. Сагановіча, вайна 1654-1667 гг. стала для Беларусі самым трагічным момантам ў гісторыі: "Гвалт і спусташэнні, голад і мор, масавы вывад людзей у няволі – усё гэта выклікала шырокі рух народнага супраціўлення на беларускія землі": "Маскалі ўсё нам забралі, // У няволі нас трымалі. // Кроў нам нашу з жыл спусцілі: // Кроў і слёзы нашы пілі." [13, 55]

Такім чынам, беларускі фальклор – каштоўная крыніца па вывучэнню народнай памяці, у якім знайшлі сваё адлюстраванне, як пэўныя гістарычныя факты, так і вобразы народных герояў. Рэканструкцыя суадносін беларускай казацкай песні з гістарычнай рэчаіснасцю дазволіла высвятліць тыпалагічныя і рэгіянальныя ўласцівасці беларускага фальклорнага матэрыялу і эвалюцыю яго развіцця.

Літаратура:

1. Беларускі фальклор: хрэстаматыя : вучэб. дапам. для філал. спец. выш. навуч. устаноў / склад. К.П. Кабашнікаў [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 1996. – 856 с.
2. Бычко-Машко, И.Е. Сборник народных песен, записанных в посёлке Калюга-Комарно, Рогозьянской волости, Кобринского уезда, Гродненской губернии / И.Е. Бычко-Машко. – СПб : Типография императорской Академии наук, 1911.
3. Беларускія народныя песні : у 4 т. / запіс Р. Шырмы; рэдкал.: Н.Глебка [і інш.] – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1960. – Т. 2 : Жаночая доля, недабраная пара, хрэсьбіныя і сіроція ; Казацкія, рэкруцкія і салдацкія; Батрацкія і прымацкія, песні няволі і змагання. – 429 с.
4. Гілевіч, Н. С. Наша родная песня : навук.-папул. нарыс / Н.С. Гілевіч. – Мінск : Нар. асвета, 1968. – 214 с.
5. Пичета, В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. : исслед. по истории соц.-экон., полит. и культур. развития / В.И.Пичета; под ред. З.Ю. Копысского [и др.]; Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 815 с.
6. Сацыяльна-бытавыя песні / Акад.наук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – (Беларуская народная творчасць)
7. Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862-1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. 3-е выд. / У. Арлоў, Г. Сагановіч. - Вільня: Наша Будучыня, 2002. – 223 с.
8. Ластоўскі, В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 126 с.
9. Янчук, Н. А. "О мнимо-народных белорусских песнях исторического и мифологического содержания" / Н. А. Янчук. – Харьков, 1908. – 23 с.
10. Костюковец, Л.Ф. Кантовая культура в Белорусии: Массовые канты-гимны, лир. канты-псалмы: пособие / Л.Ф. Костюковец. – Мінск : Вышэйшая школа, 1975. – 95 с.
11. Карский, Е.Ф. Белорусы : в 3 т. / Е.Ф. Карский [и др.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т. 3, ч. 1 : Очерки словесности белорусского племени. – 584 с.
12. Ахрыменка, П.П. Фальклорна-літаратурныя сувязі украінскага і беларускага народаў / П.П. Ахрыменка. – Мінск : Дзярж. выдавецтва БССР, 1959. – 204с.

13. Барыс, С. Беларускія гістарычныя песні / С. Барыс, В. Чаропка // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 2–3.

14. Шляпкин, И.А. Историческая песня XVII века “О взятии Смоленска”. – [Спб.]: Тип. И.Н. Скороходова,

Б.г.Петровская, Г. А. Белорусские социально-бытовые песни / Г. А. Петровская. – Минск : Навука и техника, 1982. – 274 с.

15. Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі: 2-е выд., дап. / Л. Лыч, У. Навіцкі. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1997. – 486 с.